

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Δεν θα μπορούσε κανείς να επιχειρήσει την έκθεση των γενικών αρχών μιας μαρξιστικής θεώρησης του δικαίου, χωρίς να υποστεί, από πολύ καιρό, η μαρξιστική θεωρία του δικαίου. Άλλωστε, αυτές οι διαστρεβλώσεις δεν είναι ειδικές στη μαρξιστική θεωρία του δικαίου, αλλά εντάσσονται σε γενικά θεωρητικά ρεύματα λαθεμένης ερμηνείας του Marx, στην ιστορία της μαρξιστικής σκέψης. Διότι, δεν είναι λιγότερο αλήθεια, πως, αν ο Marx δεν πραγματεύεται πουθενά με συστηματικό τρόπο το δίκαιο και ακόμα ούτε σαν ειδικό αντικείμενο θεωρητικής έρευνας, η θεωρία του μας παραδίδει αρχές για μια τέτοια έρευνα: οι διαστρεβλώσεις της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου αντανακλούν έτσι κατευθείαν, τις θεωρητικές και πολιτικές διαστρεβλώσεις της μαρξιστικής σκέψης γενικά, αν επί πλέον, ληφθεί υπόψη η σχέση δικαίου και κράτους και η πολιτική σημασία αυτού του τελευταίου θεωρητικού αντικειμένου.

Βεβαίως, δεν πρόκειται να γίνει εδώ μία καταγραφή αυτών των διαστρεβλώσεων, αλλά θα περιγράψουμε τις γενικές γραμμές τους. Ωστόσο, αφού κάθε ανάγνωση της ιστορίας μιας σκέψης προέρχεται από τις αρχές της ανάγνωσης, θα οδηγηθώ να δώσω τους τίτλους τους, εκθέτοντας το αυθεντικό περιεχόμενο της μαρξιστικής σκέψης: αυτή μας δίνει με ακρίβεια τα κλειδιά μιας συστηματικής διασαφήνισης της ιστορίας των διαστρεβλωτικών παραλλαγών της.

Πράγματι, μπορούμε να περιγράψουμε το σχήμα της ιστορίας της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, οριοθετώντας τις διακυμάνσεις της μεταξύ μιας τάσης που μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε «οικονομιστική» και μιας τάσης που μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε «βολονταριστική». Σχετικά με αυτές τις δύο τάσεις στις οποίες επιμένει ο Cerponi στο άρθρο του, αυτού του τεύχους των Archives, δεν θα επεκταθώ, αλλά θα αρκесθώ να περιγράψω τις βασικές τους γραμμές.¹

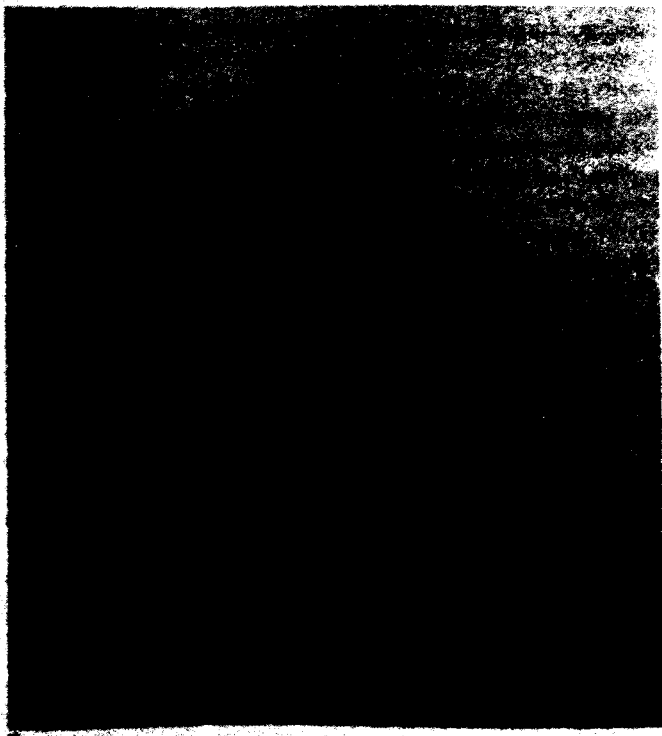
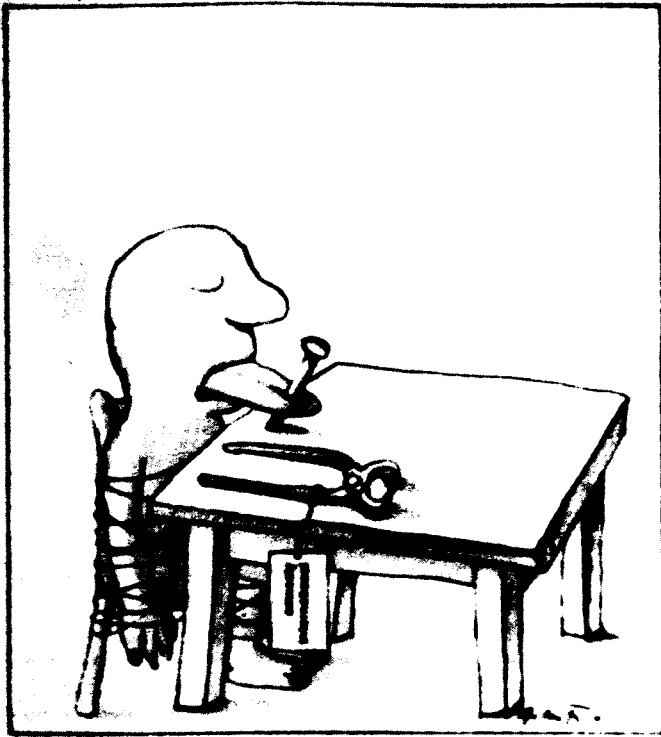
Η πρώτη, που εκπροσωπείται με τρόπο αρκετά χαρακτηριστικό από τον Stuchka και τον Pashukanis, επιχειρεί μία «υποταγή» του νομικού επιπέδου στο οικονομικό στοιχείο. Παρά τη θεωρητική αξία ενός συγγραφέα, όπως ο Pashukanis, αυτή η τάση, θεωρεί, κατά κάποιον τρόπο, το δίκαιο σαν άμεση αντανάκλαση της οικονομικής «βάσης»: για τον Pashukanis πύο ιδιαίτερα, το ιδιωτικό δίκαιο συνίσταται σε μια τάξη κοινωνικών σχέσεων που «ξεσηκώνει» τις σχέσεις των κατόχων των εμπορευμάτων. Αναφέρεται σε μια καθαρά εργαλειώδη αντίληψη των υπερδομών, που βλέπει σ' αυτές ένα στοιχείο της κοινωνικής δομής απευθείας προσδιορισμένο από την οικονομική βάση, της οποίας αρκείται να ακολουθεί, λίγο-πολύ πιστά, σαν απλό παρακολούθημα, τους μαιάνδρους και τις πορείες. Θεωρητική συνέπεια αυτής της τάσης: το δικαϊκό σύστημα δεν εμφανίζεται εκεί ως ειδικό αντικείμενο θεωρητικά κατασκευα-

σμενο για επιστημονική εξερεύνηση. Οριστικά, μωρουμε να πούμε, ότι αυτό που σιωπηρά αμφισβητείται από αυτούς τους συγγραφείς, είναι η δυνατότητα μιας μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, σχετικά αυτόνομης από τους άλλους κλάδους της μαρξιστικής θεωρίας: κι αυτό, αν θέλουμε βέβαια να δούμε, ότι η δυνατότητα μιας ιδιαίτερης θεωρίας βασίζεται στην αυτονομία και την ιδιαιτερότητα του αντικειμένου της: όχι στην εμπειρική, κοινωνική πραγματικότητα —αυτό που ο Pashukanis ευχαρίστως αποδέχεται σχετικά με το δίκαιο— αλλά ως αντικείμενο κατασκευασμένο από αυτή τη θεωρία, σε αντικείμενο θεωρητικής έρευνας. Μια μαρξιστική θεωρία του δικαίου, δεν έχει τίτλους εγκυρότητας, παρά στο μέτρο που συγκροτεί το δικό της αντικείμενο. Σ' αυτό το μέτρο, δεν θα ήταν υπερβολικό να δει κανείς στον Pashukanis και στον Stuchka στη συνέχεια της «οικονομιστικής» θεωρητικής τάσης της 2ης Διεθνούς, σύμφωνα με την οποία, ο μαρξισμός, όντας καθ' όλα μια γενική θεωρία των κοινωνιών και της ιστορίας, αναγόταν σε μια «επιστήμη του οικονομικού»: μία περιγραφική έκθεση των συνεπειών αυτής της αντίληψης για τις μαρξιστικές έρευνες στον τομέα των κοινωνικών επιστημών, βρίσκουμε στον K. Korsch.²

Η δεύτερη τάση, η βολονταριστική, αντιπροσωπείται από συγγραφείς, όπως ο Reiser και ο Vyschinski: το δίκαιο θεωρείται ως σύνολο κανόνων προερχόμενων από το Κράτος που ενσαρκώνει τη θέληση της κυρίαρχης τάξης. Αυτή η απόπειρα συγκρότησης ενός θεωρητικού αντικειμένου —στη συγκεκριμένη περίπτωση του νομικού συστήματος ως κανονιστικού συνόλου— είναι η ίδια συνδεδεμένη με μία ολόκληρη λανθασμένη σύλληψη των υπερδομών και της σχέσης τους με το οικονομικό στοιχείο. Η οικονομική βάση, νοούμενη με τρόπο μηχανιστικό, θα αποτελούσε ένα αδρανές πεδίο «ενεργοποιούμενο» από την ανθρώπινη θέληση και συνείδηση. Η αρχή της σχέσης μεταξύ του οικονομικού και του δικαϊκού συστήματος αναπαραστάθηκε από ένα υποκείμενο που δημιουργεί, με αφετηρία τις «συνθήκες» της βάσης, τους νομικούς κανόνες. Οι συνθήκες αυτές εμφανίζονται με τη σειρά τους, όντας μορφές κοινωνικής συνείδησης σαν «πρωταγωνιστές» του συστήματος στο σύνολό του: είναι μία σύλληψη λιγότερο παράδοξη από ό,τι μπορεί να φανεί, σε άμεση σχέση με τη σκέψη του Lukacs στην «Ιστορία και ταξική συνείδηση». Θεωρητική συνέπεια αυτής της τάσης: το δίκαιο δεν συγκροτήθηκε σε αυτόνομο θεωρητικό αντικείμενο έρευνας παρά στο μέτρο που τέθηκε σε γενετική σχέση με ένα ιστορικό υποκείμενο —τη θέληση της τάξης— το οποίο δημιουρ-

¹ Archives de Philosophie de Droit. 1967

Μετάφραση: Τάκης Βιδάλης-Θεώρηση: Θανάσης Παπαχρίστου και Αριστόβουλος Μάννης

γεί αυτό το αντικείμενο. Πάντως, εφόσον άλλωστε είναι σωστό, θα επανέλθω, στο ότι αφού ένα θεωρητικό αντικείμενο δεν μπορεί με κανένα τρόπο να αναχθεί στην ιστορία της γένεσης ενός πραγματικού αντικειμένου, αυτή η τάση της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου δεν αποσκοπεί σε ένα επιστημονικό αντικείμενο αλλά σε ένα *ιδεολογικό αντικείμενο*. Καμιά επιστημονική σχέση δεν μπορεί έτσι να θεμελιωθεί μεταξύ του οικονομικού και του νομικού συστήματος, και δεν πρόκειται για σύμπτωση προσώπων, αν τα κείμενα του Vyschinski δεν περιέχουν καμιά χρήσιμη ένδειξη που να αφορά το δίκαιο, σε αντίθεση με τα κείμενα του Pashukanis. Αν ο εμπειρισμός και ο πραγματισμός του Pashukanis τον κάνουν να αστοχεί στον σκοπό του, δηλαδή στη συγκρότηση μιας μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, ο ιδεαλισμός του Vyschinski εγγράφει την έρευνά του στο κενό, στην απουσία επιστημονικού αντικειμένου, που δεν είναι παρά ένα πανταχού παρόν ιδεολογικό αντικείμενο.

Η τάση του Vyschinski καταλήγει επιπλέον σε μια παρέκλιση πολύ γνωστή στη μαρξιστική θεωρία, που συνίσταται σ' αυτό που μπορούμε να περιγράψουμε σαν «υπερπολιτικοποίηση» του αντικειμένου της έρευνας. Η συγκρότηση αυτού του αντικειμένου είναι συσχετισμένη με ένα υποκείμενο της γέννησής του, υποκείμενο της κοινωνίας και της ιστορίας, στη συγκεκριμένη περίπτωση με την τάξη ή την ταξική βούληση· κάθε επίπεδο της κοινωνικής δομής συμπτυκνώθηκε στην πολιτική του σημασία, που θεωρείται η *αιτία της ύπαρξής* του. Το βραχυκύκλωμα μεταξύ του θεωρητικού αντικειμένου και του ιστορικού πραγματικού, που συντελείται με τη σύμπτωση πολιτικής - ιστορίας και σηματοδοτείται από την ανάδυση του ιδεολογικού αντικειμένου, αντανακλάται στο επίπεδο της θεωρίας: εκφέρεται με την άποψη «αστική επιστήμη - προλεταριακή επιστήμη» της οποίας ο Vyschinski είναι ο τυπικός εκπρόσωπος στη θεωρία του δικαίου, με συνέπεια, γενικά η μαρξιστική θεωρία να γίνεται τελικά μία «επιστήμη της επανάστασης».

Εντούτοις, το να εντοπίζουμε αυτές τις διαστρεβλώσεις της μαρξιστικής θεωρίας, και ιδιαίτερα της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, ως παραλλαγές της θεματικής «βολονταρισμός-οικονομισμός» δεν είναι παρά το πρώτο βήμα στην ανάγνωσή τους. Αυτό τελικά που ενδιαφέρει, είναι να δούμε καλά ότι αυτές οι παραλλαγές δεν είναι παρά οι εκφράσεις της *ίδιας* σταθεράς. Αυτό που συνοπτικά χαρακτηρίσαμε σαν «οικονομιστική» και «βολονταριστική» τάση δεν είναι στην ουσία παρά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, οι δύο εκφράσεις της *ίδιας ιδεολογικής προβληματικής*: αν τα συμπεράσματά τους εμφανίζονται διαμετρικά αντίθετα, δεν είναι παρά επειδή οι αρχές τους, *πανομοιότυπες*, προϋποθέτουν αυτή τη συνεχή παραλλαγή. Αυτή η προβληματική, η εσωτερική τάση που διέπει τις ερωτήσεις τις οποίες θέτει μία θεωρία στο αντικείμενό της, είναι η προβληματική μιας ορισμένης ερμηνείας του έργου του Marx: *εμφανιζόμενη έμμεσα* πολύ συχνά στα έργα που εξετάζονται, ξαναδρισκεύεται στην πραγματικότητα στον ίδιο τον Marx. Είναι η προβληματική του *νεαρού Marx*. Δεν θέλω να πω μ' αυτό, ότι οι συγγραφείς που μας ενδιαφέρουν, είχαν γνώση ή εμπνέονταν συνειδητά από τα έργα της νεότητας του Marx· αλλά ότι αυτή η προβληματική, που αναφέρεται στον πυρήνα της, στις σχέσεις Hegel και Marx, έγκειται σε μία ορισμένη θεωρητική σύλληψη, από την οποία στην *πραγματικότητα* ξεκίνησε ο ίδιος ο Marx και που την *εγκατέλειπε οριστικά στα έργα του της ωριμότητας*. Άλλωστε αυτό το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου: τα έργα της νεότητας του Marx είναι αυτά όπου ασχολείται συστηματικά με προβλήματα που αφορούν στη σφαίρα του δικαίου. Και εν-

τούτοις, δεν μπορούμε από αυτά να ανασύρουμε τίποτε σχετικά με το επιστημονικό θεμέλιο της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου.

Αυτή η προβληματική μπορεί τελικά να χαρακτηριστεί ως *προβληματική ιστορικισμού του υποκειμένου*. Ποιά είναι τα γενικά της χαρακτηριστικά; Τα διάφορα επίπεδα του συνόλου της κοινωνικής δομής και οι σχέσεις τους, είναι *θεμελιωμένα* πάνω στη γενετική τους καταγωγή από ένα υποκείμενο, δημιουργό της κοινωνίας και μονογραμμική αρχή -μέσα στην αυτο-ανάπτυξή του- της ιστορίας. Αυτά τα επίπεδα σχηματίζουν μία «ολότητα» στο μέτρο που θεωρούνται ότι έχουν παραχθεί από ένα κέντρο, με το κάθε επίπεδο να συνιστά ένα «pars totalis», μια απλή έκφραση αυτού του κεντρικού υποκειμένου. Για να το πούμε αλλιώς, οι διάφορες κοινωνικές πραγματικότητες θεωρούνται ότι επενδύονται μ' ένα νόημα στο βαθμό που αυτές φανερώνουν κάτω από διάφορες μορφές και εκφάνσεις, μια ουσία. Εδώ αναγνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εγγελιανής θεωρίας, στην οποία η θέση του κεντρικού υποκειμένου είναι κατεληγμένη από το απόλυτο Πνεύμα. Η μετάθεση αυτής της προβληματικής στο μαρξισμό περιβάλλεται από πολλές μορφές: αυτό το υποκείμενο, μπορεί να αναπαρίσταται είτε με την «κοινωνική τάξη» είτε με την «πράξη» είτε ακόμη με ένα ορισμένο επίπεδο της κοινωνικής δομής, στη συγκεκριμένη περίπτωση το οικονομικό. Ας πάρουμε αυτή την τελευταία περίπτωση γιατί είναι χαρακτηριστική: στην αναφορά του Marx στον Hegel, που είναι αντιληπτή κάτω από τη μεταφορά της «αντιστροφής» -με την έννοια ότι ο Marx θα είχε επαναποθετήσει τη διαλεκτική του Hegel στα πόδια της- το οικονομικό, η «βάση», καταλαμβάνει τη θέση που καλύπτει στον Hegel το Πνεύμα: είναι το *κεντρικό υποκείμενο* της κοινωνικής δομής, κατέχοντας τα κλειδιά για την κατανόηση αυτής της δομής, αφού κάθε επίπεδο δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά σαν έκφραση του οικονομικού. Όμως, αυτή τη θέση του κεντρικού υποκειμένου μπορούν να την καταλάβουν άλλες αρχές: για παράδειγμα η «πράξη». Οι σχέσεις των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής πραγματικότητας είναι θεμελιωμένες στην *αναγωγή* τους σε μια αρχή γενετικής καταγωγής -την πράξη- η οποία θα είναι ο κοινός τους παρανομαστής στο μέτρο που είναι γενετική αρχή του νοήματός τους.

Με λίγα λόγια, για να ανακεφαλαιώσουμε αυτή την προβληματική: μία κοινωνική δομή και οι σχέσεις των επιπέδων της, έχουν αναχθεί σε ένα *κεντρικό υποκείμενο*, αφού η επιστημονική εξερεύνηση έχει περιβληθεί αναγκαστικά το πρότυπο μιας *ιστοριογραφίας της γένεσης* σε μία διαδικασία από την ουσία στην ύπαρξη των διαφόρων φαινομενικών εκφράσεων, από αυτή την κεντρική ουσία.

Ποιά είναι τα αποτελέσματα αυτής της προβληματικής; Κατ' αρχήν, μία αδυναμία θεωρητικής έρευνας που να αναφέρεται στα διάφορα πεδία της υπερδομής. Ας επανέλθουμε στην οικονομιστική τάση: οι υπερδομές δεν μπορούν να θεωρηθούν στην *σχετική αυτονομία τους και στην ειδική αποτελεσματικότητά τους*. Δεν αποκτούν νόημα παρά ως έκφραση του οικονομικού: θα επιμείνουμε πολύ στην αυτονομία τους, τονίζοντας το γεγονός ότι υπάρχει μία «αμοιβαία δράση» της βάσης και του εποικοδομήματος. Από εδώ και στο εξής *ελαττωματική* είναι η ίδια η σχέση, που γίνεται αποδεκτή ανάμεσα στη βάση και τις υπερδομές. Η επίδραση του εποικοδομήματος πάνω στη βάση θα κατανοηθεί με τον τύπο μιας *εξωτερικής και τυχαίας επαφής*, μιας απόφυσης πάνω στον κορμό που το γέννησε. Η σχετική αυτονομία ενός επιπέδου της υπερδομής, δεν θα θεμελιωθεί πάνω στην ιδιαιτερότητα των *ιδίων του δομών* -αφού

θεωρείται ότι οι δομές του δεν διευθετούνται παρά ως αντανάκλαση του κεντρικού επιπέδου— αλλά ως ενέργεια μιας *παράμορφωσης*, στην κυριολεξία, της γραμμικής αυτοανάπτυξης αυτού του επιπέδου: θα είναι η αντίληψη της αυτονομίας των δομών, αποτυπωμένων πάνω στο σχήμα μιας απλής ιστορικότητας των καταβολών, στην «καθυστέρηση» τους ή στην «προήγηση» τους, ως προς το κεντρικό υποκείμενο που τις γεννά, στη συγκεκριμένη περίπτωση το οικονομικό. Τελικά, αυτή η αυτονομία θα είναι μία «πονηριά της ιστορίας».

Κατά δεύτερο λόγο, δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε σχέσεις ανάμεσα στη βάση και στις υπερδομές: πολύ περισσότερο, είναι αλήθεια πως δεν μπορούμε με αυτή την έννοια να μιλήσουμε για σχέσεις παρά ανάμεσα σε δύο όρους, που ο ένας και ο άλλος *συγκροτούνται*, και οι δύο, σαν τέτοιοι μέσα και διαμέσου της σχέσης τους: *ανάμεσα σε δύο όρους που η σχέση τους επακριβώς συγκροτείται μέσα στην ιδιαιτερότητα και αυτονομία τους*. Αν αντίθετα αυτή η σχέση ανάγεται σε ένα κεντρικό υποκείμενο, που θα ήταν η απαρχή αυτών των όρων, η σχέση γίνεται *ταυτότητα*—και όχι *ενότητα*—: αυτή η ταυτότητα σχηματίζεται από την *απορρόφηση* του ενός όρου από τον άλλον, ή από την *αναγωγή* τους στο εσωτερικό του κεντρικού υποκειμένου που εκφράζουν. Αυτό είναι αρκετά καθαρό στη βολονταριστική τάση: η τάξη-υποκείμενο, η θέληση της τάξης σχηματίζει έμμεσα το αρχικό υποκείμενο, *ταυτόχρονα* του δικαίου και της οικονομικής δομής, στη συγκεκριμένη περίπτωση της οικονομικής δομής με την «διαμεσολάβηση» του δικαίου: η σχέση τους είναι θεμελιωμένη στο γεγονός του ότι θα ήταν τα *παράγωγα* του ίδιου αρχικού στοιχείου, δηλαδή της θέλησης μιας τάξης.

Βλέπουμε ήδη να σχεδιάζεται το κοινό θεωρητικό έδαφος του βολονταρισμού και του οικονομισμού: η οικονομική βάση και η θέληση της τάξης, στη συγκεκριμένη περίπτωση κάτω από την εμφάνισή τους ως παραγωγικών στοιχείων των υπερδομών, καταλαμβάνουν εκ περιτροπής τη θέση του κεντρικού υποκειμένου της «ιστορίας». Εκ περιτροπής: πρόκειται πράγματι για μια *αλληλοδιαδοχή*, με λίγα λόγια για μια *κυκλική ολότητα* που υπνοεί μία σταθερή μετάθεση του κέντρου βάρους, πάντα όμως στον ίδιο κύκλο. Αν είναι το οικονομικό που καταλαμβάνει αυτή τη θέση, οι υπερδομές δεν μπορούν εκεί να εμφανιστούν παρά ως απλά παραρτήματα: συνεπώς μολονότι θέλουμε να τονίσουμε τις υπερδομές, *αυτό δεν είναι δυνατό* παρά με τον όρο μιας *αναστροφής*, που μεταθέτει το κέντρο προς τις υπερδομές. Και πάλι, αν είναι οι υπερδομές που καταλαμβάνουν αυτή τη θέση, μολονότι θα θέλαμε να προβάλλουμε τη σημασία του οικονομικού, αυτό δεν είναι αντίστοιχα δυνατό, παρά με την προϋπόθεση μιας *συμμετρικής* μετάθεσης, που αποδίδει αυτόν τον ρόλο στο οικονομικό. Η οικονομιστική άποψη υφίσταται όχι λιγότερο στην βολονταριστική τάση, όπως η βολονταριστική άποψη στην οικονομιστική τάση. Αυτό που είναι σημαντικό, είναι ότι η ζητούμενη προβληματική επιτρέπει αυτόν τον ρόλο της συνεχούς μεταμπίεσης, στο μέτρο που οι σχέσεις ομολογίας και κυκλικότητας, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις αντιλήψεις τους για την ολότητα και την ιστορία, καθιστούν θεμιτές αυτές τις μετατροπές του ρόλου: ακόμη περισσότερο, *τις προϋποθέτουν*. Ο οικονομισμός και ο βολονταρισμός είναι οι δύο μεταβλητές που θεωρητικά *συνυπάρχουν*, της ίδιας σταθεράς, η οποία είναι η *ιστορικιστική* αντίληψη του *υποκειμένου*.

Άλλωστε, αυτή ακριβώς είναι η αντίληψη του νεαρού Marx, που επιχειρώντας την κριτική στον Hegel, πάνω στον τύπο της *αντιστροφής*—*καλώντας* από το ιδεαλιστικό αφηρημένο, στο υ-

λιστικό συγκεκριμένο— μένει αιχμάλωτη στην εγγεληνιά προβληματική, που εκτίθεται παραπάνω: συνοπτικά, η κριτική του Hegel από τον Marx έγινε πάνω στο πρότυπο του Feuerbach. Η θέση του υποκειμένου καταλήφθηκε, στον νεαρό Marx, από τα «συγκεκριμένα άτομα— τον ειδολογικό άνθρωπο», ως ουσία της κοινωνίας. Τα επίπεδα της υπερδομής, στην περίπτωσή μας το δίκαιο και το Κράτος, αντιμετωπίζονται σύμφωνα με το πρότυπο της *αλλοτρίωσης*: συνιστούν απατηλά και ψεύτικα φαινόμενα, εξαπατήσεις, των οποίων η μόνη λειτουργία είναι να συγκαλύψουν την ουσία της κοινωνικής πραγματικότητας, που θα συνιστούσε ο «ειδολογικός άνθρωπος— τα συγκεκριμένα άτομα». Το Κράτος και το δίκαιο ταυτίζονται εδώ με την ιδεολογία, η οποία παίρνει τη μορφή ενός αλλοτριωμένου φαινομένου. Είναι η «ανθρωπιστική» αντίληψη του μαρξισμού, που συνεχίζει σήμερα, να προκαλεί αβαρίες ανάμεσα στους μαρξιστές ερευνητές.

Αντίθετα, ο Marx της ωριμότητας εγκαταλείπει αυτή την αντίληψη της ουσίας του ανθρώπου, ως κεντρικής αρχής της κοινωνίας και της ιστορίας, για να αναφερθεί στις *δομές*. Με τον τρόπο αυτόν στην πραγματικότητα επιχειρεί μία *αληθινή θεωρητική τομή* σε σχέση με τις αντιλήψεις του της νεότητας, εγκαταλείποντας οριστικά την ιστορικιστική προβληματική του υποκειμένου. Αυτή η τομή διαγράφεται ήδη στη «*Γερμανική Ιδεολογία*» και εμπεδώνεται στον «*Πρόλογο για τη συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*».³

Πράγματι, για τον ώριμο Marx, μία κοινωνική δομή, ένας τρόπος παραγωγής, ένας κοινωνικός σχηματισμός, συνίστανται σε ένα σύνολο επιπέδων με ιδιαίτερες δομές και ειδική αποτελεσματικότητα κυριαρχίας, σε τελευταία ανάλυση, του οικονομικού. Η ενότητα ενός κοινωνικού σχηματισμού ή ενός τρόπου παραγωγής δεν σχετίζεται καθόλου με μία πρωταρχική και απλή αντίθεση—την οικονομική αντίθεση Κεφάλαιο/Εργασία— η οποία παράγει—στην αυτοανάπτυξή της, από την ουσία στην ύπαρξη, τις διάφορες στιγμές—επίπεδα—στοιχεία, σε μία κυκλική ισοδυναμία. Η κοινωνική ενότητα είναι πάντα *σύνθετη*, με την έννοια ότι οι οικονομικές δομές, δεν μπορούν να εντοπισθούν ως κυρίαρχες σε τελευταία ανάλυση, παρά στο εσωτερικό αυτής της ενότητας: τα άλλα τους επίπεδα, οι υπερδομές *ας πούμε*, δεν είναι το απλό προϊόν του οικονομικού-υποκειμένου, αλλά μέσα στη δική τους ιδιαιτερότητα, είναι *οι υφιστάμενες συνθήκες ύπαρξης* του οικονομικού. Τα διάφορα επίπεδα του εποικοδομηματος παρεμβαίνουν σε μία ολική κοινωνική δομή όχι δευτερευόντως, αλλά πρωτογενώς (*primitivement*): δεν είναι, παρά στο εσωτερικό μιας τέτοιας δομής, που το οικονομικό μπορεί να εντοπισθεί ως κυρίαρχο σε τελευταία ανάλυση. Έτσι, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον τύπο της μαρξιστικής ενότητας ενός τρόπου παραγωγής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, ως «*δομή με κυριαρχία*». Τούτο συμβαίνει, ακριβώς, γιατί ο τύπος της μαρξιστικής ενότητας, ο οποίος χαρακτηρίζει το σύνολο, είναι μια τέτοια δομή, όπου η κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού, δεν υφίσταται παρά στην *αντανάκλασή* του στο εσωτερικό ενός συνόλου ειδικών επιπέδων: εκείνο προϋπόθεση ύπαρξης των τελευταίων, αλλά και τούτα προϋποθέσεις ύπαρξης εκείνου. Με λίγα λόγια, λέγοντας ότι σε μία τέτοια δομή το οικονομικό είναι κυρίαρχο σε τελευταία ανάλυση, δείχνουμε πως δεν έχει αυτή τη θέση, παρά σε σχέση με την *ιδιαιτερότητα* και την *ιδιαιτέρη αποτελεσματικότητα* των άλλων επιπέδων, τα οποία συνιστούν την κοινωνική δομή ως *σύνθετη* ενότητα. Δείχνουμε επίσης, πως αυτή η ιδιαιτερότητα και η ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα, είναι η ίδια συνάρτηση της σύνθετης ενότητας, που διευθετείται από

την αντανάκλαση στα άλλα επίπεδα της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού. Το οικονομικό δεν συνιστά έτσι καθόλου ένα οποιοδήποτε *κεντρικό υποκείμενο* της ενότητας: αυτή η ενότητα έγκειται σε μία *αποκέντρωση* των διαφόρων επιπέδων, σε μία αυθεντική *ανακολουθία* των στοιχείων ενός *σύνθετου* όλου στο εσωτερικό του οποίου το οικονομικό καταλαμβάνει την κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση.

Αυτές οι επισημάνσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ειδική ιδιαιτερότητα και αποτελεσματικότητα ενός ιδιαίτερου επιπέδου της δομής –*τον δικαίον ασ πούμε*– δεν εξαρτάται από τη φύση του, αλλά από τη θέση του και τη λειτουργία του σε ένα τύπο *σχέσεων* των επιπέδων στο εσωτερικό μιας σύνθετης ενότητας. Επιπλέον, οι σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα των δομών και των κοινωνικών πρακτικών δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν απλώς ως αμοιβαία δράση της βάσης και του εποικοδομήματος, ως σχέσεις εξωτερικές, ή ακόμη μεταξύ επιπέδων των οποίων η ιδιαιτερότητα εξαλείφθηκε με απλή αναγωγή του ενός στο άλλο, ή ακόμη ανάμεσα σε επίπεδα που θέλουν να είναι ιδιαίτερα, αλλά που εμφανίζονται ως ήδη κατασκευασμένα μέσα στην αμοιβαία τους ετερογενεία και εξωτερικότητα. Η δική τους ιδιαιτερότητα και αποτελεσματικότητα, εξαρτώνται από τη θέση και λειτουργία τους σε μία ολική ενότητα: αυτή η ενότητα δεν είναι πάντως η ίδια ορισμένη, παρά από τη συγκεκριμένη αντανάκλαση μέσα στον σκελετό της, της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού.

Το βλέπουμε πως πρόκειται εδώ, για το πρόβλημα της μορφής του καθορισμού από το οικονομικό της ιδιαιτερότητας και της ιδιαίτερης αποτελεσματικότητας των διαφόρων επιπέδων στο εσωτερικό μιας συνολικής κοινωνικής δομής (*une structure sociale d' ensemble*). Τελικά, πρέπει να προφυλαχθούν καλά από το να πιστεύουμε, είτε ότι το ίδιο οικονομικό χαρακτηρίζεται από μία ίδια φύση σε κάθε κοινωνική ενότητα, είτε ότι η κυριαρχία του σε τελευταία ανάλυση, παίρνει σε κάθε ενότητα την ίδια μορφή. Όσον αφορά, πιά ειδικά, αυτό το τελευταίο σημείο, κάθε κοινωνική δομή χαρακτηρίζεται από μία ειδική «μήτρα», από έναν ιδιαίτερο τύπο άρθρωσης των διαφόρων στοιχείων και επιπέδων ο οποίος εξαρτάται από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται εκεί η κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού: αυτός ο (τρόπος) μπορεί να κάνει για παράδειγμα, ένα άλλο στοιχείο από το οικονομικό να κατέχει τον «κυρίαρχο ρόλο» στο σύνολο μιας κοινωνικής δομής: για παράδειγμα το δίκαιο ή το κράτος. Αυτό συμβαίνει διότι η συγκεκριμένη κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού αντανακλάται σε αυτή (:τη δομή, Στμ) με τη *μετάθεση του κυρίαρχου ρόλου σε ένα άλλο επίπεδο*: είναι, το ξέρουμε, η συχνή περίπτωση πολυάριθμων φεουδαρχικών κοινωνικών σχηματισμών. Ο Marx στο «Κεφάλαιο» μας δείχνει για παράδειγμα σχετικά με το ιδεολογικό στοιχείο, ότι η ιδεολογία –η θρησκεία– είναι αυτή που έχει συχνά τον *κυρίαρχο ρόλο* στους φεουδαρχικούς σχηματισμούς: σημειώνει, όμως, ότι το οικονομικό στοιχείο είναι εκείνο, που ακριβώς κάνει σ' αυτούς τους σχηματισμούς το ιδεολογικό να επενδύεται τον κυρίαρχο ρόλο.

Αυτό μας οδηγεί να καθορίσουμε τις έννοιες του *τρόπου παραγωγής* και του *κοινωνικού σχηματισμού*. Ως «τρόπο παραγωγής» ορίζουμε όχι αυτό που δηλώνουμε γενικά ως οικονομικό επίπεδο, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής με τη στενή έννοια, αλλά ένα σύστημα ειδικών συναρμογών των διαφόρων στοιχείων ή επιπέδων, τα οποία αποτελούν επίσης *περιοχικές δομές αυτού του τρόπου*. Όπως λέει με σχηματικό τρόπο ο Engels, ο *τρόπος παραγωγής* περιέχει διάφορα επίπεδα δομών ή στοιχείων: το οικονομικό, το πολιτικό –η υπερδομή του κρά-

τους και το δίκαιο– το ιδεολογικό και θεωρητικό. Για τον μαρξισμό, ο τύπος ενότητας που χαρακτηρίζει έναν τρόπο παραγωγής, είναι ο τύπος ενός σύνθετου όλου επιπέδων δομών, με κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού. Αυτό δεν σημαίνει ότι το οικονομικό κατέχει πάντοτε την κυρίαρχη θέση, αλλά ότι το οικονομικό είναι προσδιοριστικό σε τελευταίο βαθμό, στο ότι καθορίζει το επίπεδο εκείνο, που καταλαμβάνει τον *κυρίαρχο ρόλο* μέσα σε ένα δεδομένο τρόπο παραγωγής, αποτελώντας μία ενότητα με κυριαρχία. Αυτό λοιπόν που διαφοροποιεί ένα τρόπο παραγωγής από έναν άλλο, αυτό που εξειδικεύει την «μήτρα» ενός τρόπου παραγωγής, είναι ο *ιδιαίτερος τύπος άρθρωσης και σχέσεων* που διατηρούν τα διάφορα επίπεδα, σε αυτό το σύνθετο «όλο» με κυριαρχία. Με άλλα λόγια, το να μιλάμε για έναν ορισμένο «τρόπο παραγωγής» σημαίνει να αποκαλύπτουμε τον ιδιαίτερο τρόπο, με τον οποίο αντανακλάται στο εσωτερικό του η κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού, αντανάκλαση που καθορίζει τον τύπο άρθρωσης ο οποίος εξειδικεύει αυτόν τον τρόπο. Μέσα σ' αυτήν την προοπτική, δεν μπορεί να μελετηθεί η ιδιαιτερότητα των διαφόρων επιπέδων αυτού του τρόπου –τα οποία δεν είναι πια καθορισμένα από τη φύση τους, αλλά από τη θέση και λειτουργία τους μέσα στο σύνθετο όλο– παρά υπό την προϋπόθεση του εντοπισμού τους, ως περιοχικών στοιχείων στο εσωτερικό της μήτρας αυτού του τρόπου.

Εν τούτοις ο «τρόπος παραγωγής» αποτελεί μία έννοια που αναδεικνύεται από μία «θεωρητική» εξέταση του «καθαρού» συνδυασμού των επιπέδων και του συστήματος των μορφών. Ένας κοινωνικός σχηματισμός ιστορικά προσδιορισμένος στην «ιστορική» πραγματικότητα και ως μορφή ιστορικής μοναδικότητας παρουσιάζει μια ιδιαίτερη συναρμογή *πολλών τρόπων παραγωγής*, θεωρητικά θεμελιωμένων στην «καθαρότητά» τους. Αυτός ο κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζει ο ίδιος μία σύνθετη ενότητα με κυριαρχία, στο μέτρο που, μεταξύ των διαφόρων τρόπων παραγωγής που τον συνθέτουν ένας ιδιαίτερος τρόπος κατέχει τον κυρίαρχο ρόλο. Πρόκειται εδώ για ένα κοινωνικό σχηματισμό ιστορικά προσδιορισμένο από ένα δεδομένο τρόπο παραγωγής: η κυριαρχία αυτού του τρόπου παραγωγής, στον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, κάνει τη μήτρα αυτού του τρόπου παραγωγής –δηλαδή την ιδιαίτερη αντανάκλαση της κυριαρχίας σε τελευταίο βαθμό που την εξειδικεύει– να αποτυπώνει το ίχνος της πάνω στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού εμποτιζοντάς τον με τη μήτρα του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Με αυτή την έννοια, ένας ιστορικά προσδιορισμένος κοινωνικός σχηματισμός εξειδικεύεται από ένα ιδιαίτερο τύπο άρθρωσης και κυριαρχίας των επιπέδων ή στοιχείων του, δηλαδή του οικονομικού, πολιτικού, νομικού, ιδεολογικού: είναι *κατά γενικό κανόνα*, λαμβανομένων υπόψη των διαφόρων ανακολουθιών, ο κοινωνικός σχηματισμός του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής: και τούτο στο ακριβές μέτρο, όπου η σύνθετη ενότητα με κυριαρχία, εμφανής στον κοινωνικό σχηματισμό με την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής πάνω στους άλλους, οφείλεται αυτή η ίδια – στο βαθμό που αποτελεί «τύπο» ενότητας, χαρακτηριστικό ενός κοινωνικού σχηματισμού– στη σύνθετη ενότητα με κυριαρχία, σε τελευταίο βαθμό του οικονομικού, η οποία χαρακτηρίζει τον τύπο ενότητας του κυρίαρχου «τρόπου παραγωγής».

Αλλά, ας σταματήσουμε εδώ για δύο σειρές συλλογισμών που αφορούν, αφενός τα προβλήματα μεθόδου, αφετέρου το πρόβλημα που θέτει η έννοια της ιστορίας, στο πλαίσιο μιας *μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου*.

Βλέπουμε κατ' αρχήν, ότι το να προδούμε στην επιστημονι-

κή εξέταση του νομικού επιπέδου ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής προϋποθέτει ως θεωρητικό προηγούμενο, να το εντοπίσουμε ως ιδιαίτερο επίπεδο μέσα σ' ένα τύπο άρθρωσης και σχέσεων των επιπέδων, ο οποίος εξειδικεύει έναν «καθαρό» τρόπο παραγωγής. Δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να ξεκινήσουμε την έρευνα με μία γενική σύλληψη –ή ορισμό, αν θέλουμε– αυτού που είναι το δίκαιο, με την πιθανότητα να αποκαλύψουμε τις ιδιαίτερες μορφές ή το διαφορετικό περιεχόμενο που παίρνει στους διάφορους τρόπους παραγωγής. Ο θεωρητικός τεμαχισμός ενός αντικειμένου έρευνας –στην περίπτωση αυτή του δικαίου– με λίγα λόγια, ο ίδιος ο ορισμός ορισμένων δομών και πρακτικών ως νομικών, εξαρτάται από τη θέση και τη λειτουργία που καταλαμβάνουν σε ένα σύνθετο όλο, θεωρητικά ορισμένο, το οποίο συνιστά έναν εξειδικευμένο τρόπο παραγωγής. Συνοπτικά, εάν γνωρίζουμε γενικά ότι κάθε τρόπος παραγωγής περιλαμβάνει ορισμένα επίπεδα με κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού, εάν γνωρίζουμε μία ορισμένη διάταξη των θέσεων, δεν γνωρίζουμε τίποτα για τους κατόχους αυτών των θέσεων, για τις ειδικές δομές των διαφόρων επιπέδων· αυτό, στο βαθμό που δεν έχουμε ορίσει θεωρητικά το σύνθετο όλο που διανέμει αυτές τις θέσεις, που ορίζει τις σχέσεις των επιπέδων και μ' αυτόν τον τρόπο, τις δομές τους.

Με αυτή την έννοια, ακριβώς όπως πρόκειται να κατασκευάσει θεωρητικά το σύνθετο όλο ενός τρόπου παραγωγής, μια μαρξιστική θεωρία του δικαίου πρέπει να κατασκευάσει θεωρητικά την έννοια του ειδικού αντικειμένου της. Σταματώ εδώ, γιατί το πρόβλημα είναι σημαντικό. Αυτό το επιστημονικό εγχείρημα, διακρίνει τελικά τη μαρξιστική θεωρία από κάθε θεωρητική έρευνα, βασισμένη πάνω σε «πρότυπα», «σχήματα», ή «ιδεατούς τύπους». Για την τελευταία, αυτά τα «πρότυπα» ή «ιδεατοί τύποι» εδράζονταν στη σχέση «αφηρημένου –συγκεκριμένου» «ιδεατού –πραγματικού» «αντικειμένου γνώσης –εμπειρικού πραγματικού», η οποία εξαρτάται από μία εμπειρική και θετικιστική προβληματική της γνώσης. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, του «ιδεατού τύπου» του Max Weber, η παραγωγή του συνίσταται σε μία επισήμανση των διαφορετικών παρεκκλίσεων πολλών «πραγματικών» φαινομένων, η οποία επισήμανση εμπεριέχεται στον ίδιο «αφηρημένο» τύπο. Η λειτουργική αξία αυτού του «τύπου» εξασφαλίζεται από την ικανότητά του να διαφωτίζει το «συγκεκριμένο πραγματικό» των φαινομένων, που παρουσιάζονται εξίσου ως παρεκκλίσεις αυτού του «αφηρημένου» τύπου. Αυτή η έννοια του αντικειμένου γνώσης, του θεωρητικού αντικειμένου, ως σχηματοποίησης του πραγματικού, τελικά ως απλής γενίκευσης και αφαίρεσης, προέρχεται ακριβώς από μία εμπειρική αντίληψη της γνώσης· αυτή δεν μπορεί να αναγνωρίσει μία καθαρή αυτονομία της θεωρίας, ως ιδιαίτερου επιπέδου των κοινωνικών δομών και πρακτικών. Προϋποθέτει το αξίωμα μιας προκαθορισμένης αρμονίας μεταξύ του «αφηρημένου» και του «πραγματικού», με την τυπολογική αφαίρεση να έγκειται σε μία ασύμπτωτη, αν και απαραίτητη, τελειότητα με το συγκεκριμένο πραγματικό, από το οποίο προέρχεται. Αντίθετα η μαρξιστική προβληματική της θεωρίας, έγκειται στο να παράγει την έννοια ενός περιοχικού στοιχείου ενός τρόπου παραγωγής, όχι με μία «αφαίρεση» από τα «συγκεκριμένα πραγματικά» φαινόμενα ενός κοινωνικού σχημασμού, αλλά με την διαδικασία θεωρητικής κατασκευής της έννοιας αυτού του «τρόπου παραγωγής» και του τύπου άρθρωσης των στοιχείων που τον εξειδικεύει. Το αποτέλεσμα της επιστήμης των μοντέλων ή των σχημάτων, είναι, σε αντίθεση με την μαρξιστική θεωρία, να καταλήγει σε έννοιες

που δεν μπορούν να αποφανθούν για το ειδικό αντικείμενο μιας ιδιαίτερης επιστήμης: πράγματι, αυτό το αντικείμενο δεν είναι το «συγκεκριμένο πραγματικό» σχηματοποιημένο, αλλά μία έννοια κατασκευασμένη θεωρητικά.

Είδαμε, εν τέλει, τις αδυναμίες (απορίες) της οικονομιστικής και της βολονταριστικής τάσης της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, σχετικά με τις μεθοδολογικές τους αρχές, που αφορούν στη θεωρία της γνώσης: απουσία εξειδικευμένου αντικειμένου στον Pashukanis – θετικιστικός εμπειρισμός· ιδεολογικό αντικείμενο– θεωρητικός ιδεαλισμός, στον Vyschinski. Στην πραγματικότητα, οι αποτυχίες τους, που αφορούν σ' αυτό το πρόβλημα των σχέσεων της θεωρίας και του αντικειμένου της, σχετίζονται με την γενική προβληματική τους, του ιστορικισμού του υποκειμένου. Σύμφωνα μ' αυτήν την προβληματική η θέση της θεωρίας, της επιστημονικής γνώσης, εδράζεται τελικά στην αποκάλυψη, στο υποκείμενο, σύμφωνα με τη διαδικασία της ιστορικής αυτοανάπτυξής του, της ουσίας του, πράγμα που σε αυτή την περίπτωση σημαίνει αποκρυπτογράφηση των πηγών του και αυτοσυνείδηση της γένεσής του. Στο οικονομιστικό ρεύμα, αυτό φανερώνεται στην έννοια του αντικειμένου γνώσης ως «αντανάκλασις»: όπως ακριβώς το πραγματικό επίπεδο του δικαίου εξετάζεται σαν να παράγεται γενετικά από το οικονομικό –υποκείμενο, το δίκαιο– αντικείμενο γνώσης είναι η «αντανάκλαση» του πραγματικού δικαίου, ή ακόμη, μία εικόνα του «συγκεκριμένου πραγματικού» οικονομικού στοιχείου. Στο βολονταριστικό ρεύμα, το δίκαιο αντικείμενο γνώσης δεν είναι παρά η θέληση της τάξης υποκειμένου που το γέννησε, εν ολίγοις η σύλληψη της ιστορικής του καταγωγής, της ουσίας της οποίας είναι το φαινόμενο. Η βαθύτερη σχέση αυτών των θέσεων είναι η ακόλουθη: η θεωρία και το αντικείμενο της είναι υποταγμένα στο υποτιθέμενο ιστορικό υποκείμενο, η θεωρία γίνεται μία θεωρία της ιστορίας και η ιστορία μία ιστορία της θεωρίας· η θεωρητική έρευνα, μία έρευνα των πηγών και μία ιστοριογραφία της γένεσης· το θεωρητικό αντικείμενο, μία ανάδυση στο επιστημολογικό πεδίο της ουσίας του υποκειμένου, δηλαδή είτε του συγκεκριμένου ιστορικού εμπειρικού –του οικονομικού– είτε του θεωρητικού ιστορικού –θέληση ή συνείδηση της τάξης–.

Ασφαλώς, εκεί βρίσκεται ο πυρήνας των διαστρεβλώσεων του μαρξισμού που επισημάνθηκαν: στην έννοια της ιστορίας που προϋποθέτουν αυτές οι αντιλήψεις. Θα πήγαινε πολύ να μπούμε εδώ στο κυρίως πρόβλημα. Αρκούμαι να σημειώσω ότι η αυθεντική μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας διακρίνεται ριζικά από μία ιστορικιστική αντίληψη, που την περιορίζει σε μία γραμμική ανάπτυξη χρονολογικού τύπου. Η κατασκευή της έννοιας ενός αντικειμένου θεωρητικής έρευνας –του συγχρόνου δικαίου για παράδειγμα– δεν συνίσταται στην έρευνα των «ιστορικών προηγούμενων» του, ούτε στην έρευνα των πηγών του. Η ιστορία του δικαίου δεν συνίσταται σε μια έρευνα μιας οποιασδήποτε γραμμικής ανάπτυξης του «νομικού», που το παρόν του θα μας δώσει τα κλειδιά της κατανόησης του παρελθόντος του, που η επικαιρότητά του θα είναι η άνθηση ή η υποβάθμιση της ουσίας του. Συνίσταται στο να κατασκευάσει τις έννοιες του δικαίου σύμφωνα με τους διάφορους τρόπους παραγωγής, στο εσωτερικό των οποίων είναι από την αρχή εντοπισμένο. Αν είναι αλήθεια ότι, μέσα στην αυτονομία και στην ιδιαιτερότητά του, το νομικό στοιχείο μπορεί να είναι το αντικείμενο μιας ιδιαίτερης ιστορικής έρευνας, αυτή η έρευνα εξαρτάται από τη θεωρητική κατασκευή αυτών των εννοιών: η κατασκευή αυτή επιτρέπει να διασαφηνίσουμε την ίδια την ιστορικότητά του, τους διαφορετικούς ρυθμούς του, σύμφωνα

με τους εξεταζόμενους κοινωνικούς σχηματισμούς και την τάξη των διαδοχών και μετασχηματισμών του στην πραγματική εξέλιξη –όπως συνηθίζεται σχετικά με αυτές τις έννοιες– αντικείμενα έρευνας– τον όρο *θεωρητικό-ιστορικές*, διότι φανερώνει μία ουσιαστική αμφιβολία: πράγματι, δεν πρόκειται να κατασκευάσουμε αυτές τις έννοιες μέσω μίας γενίκευσης και αφαιρέσεως, ξεκινώντας από το δίκαιο, τέτοιο όπως υπάρχει συγκεκριμένα στους κοινωνικούς σχηματισμούς –δηλαδή από ένα «πραγματικό», που θα διέθετε καθαυτό μία ιστορική δυνατότητα κατανόησης–, αλλά, ξεκινώντας από μία θεωρητική κατασκευή των διαφόρων τρόπων παραγωγής, των οποίων η συνύπαρξη και η σύγκρουση θεμελιώνουν την διαδικασία μετασχηματισμού των μορφών, για την οποία μίλησε ο Marx.

Στο φως μιας παρόμοιας έννοιας του δικαίου, μιας παρόμοιας θεωρητικής έρευνας, μπορούμε να φωτίσουμε το συγκεκριμένο νομικό επίπεδο ενός ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού. Άρα, αν θεωρήσουμε ότι ένας πραγματικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από την ιστορική συνύπαρξη, πολλών τρόπων παραγωγής, που έχουν ορισθεί στη θεωρητική τους καθαρότητα, το νομικό επίπεδο ενός σχηματισμού, συνίσταται σε μία συγκεκριμένη συνύπαρξη πολλών «δικαίων», που ανήκουν θεωρητικά στους διάφορους συνυπάρχοντες τρόπους παραγωγής. Όμως, αυτό που κυριαρχεί κατά γενικό κανόνα στο νομικό επίπεδο, είναι το δίκαιο που ανήκει στον κυρίαρχο σ' αυτόν τον σχηματισμό, τρόπο παραγωγής. Γι' αυτό τελειώς αυστηρά, η εξέταση του νομικού επιπέδου ενός σχηματισμού –για παράδειγμα, ενός καπιταλιστικού σχηματισμού, δηλαδή ενός σχηματισμού με κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής– στην ιστορική του «μη καθαρότητα», προϋποθέτει αρχικά, την θεωρητική κατασκευή των διαφόρων τρόπων παραγωγής που συνυπάρχουν και των διαφόρων θεωρητικών τύπων δικαίου που τους αντιστοιχούν. Στην κυριολεξία, η εξέταση του νομικού σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό στην ιστορική πραγματικότητα, προέρχεται από διάφορες έννοιες του δικαίου, κατασκευασμένες μ' αυτόν τον τρόπο.

Αυτή η πολυπλοκότητα της δομής ενός κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος περιλαμβάνει πολλά επίπεδα ιδιαίτερων ιστορικοτήτων, μας επιτρέπει να διευκρινίσουμε, εξάλλου, τις ιστορικές ανακολουθίες που μπορούν να υφίστανται μεταξύ των δομών αυτών των επιπέδων: είδαμε ότι αυτές, θεωρούμενες από τον ιστορικό σαν εξαιρετικά γεγονότα, έχουν χαρακτηρισθεί ως «προηγούμενες» ή «καθυστερημένες» της νομικής δομής, σε σχέση με την οικονομική δομή. Έτσι, αυτή (η οικονομική δομή, Στμ) έχει αναγνωρισθεί σιωπηρά, σαν να κατέχει τα κλειδιά μιας γραμμικής ιστορικότητας, που διευθύνει το σύνολο ενός σχηματισμού. Όμως, αν πραγματικά δούμε την σχετική αυτονομία και τον ιδιαίτερο ρυθμό των διαφόρων επιπέδων, αυτές οι ανακολουθίες που οφείλονται στην άνιση ανάπτυξη των διαφόρων δομών, είναι το ίδιο το θεμέλιο της ιστορικής της ύπαρξης: για να το πούμε αλλιώς, αυτές οι «ιστορικές» ανακολουθίες του νομικού στοιχείου σε σχέση με το οικονομικό, δεν συνιστούν στην κυριολεξία, προηγούμενες ή καθυστερημένες της δομής του δικαίου, σε σχέση με την οικονομική δομή. Αποτελούν μέρος της ίδιας δομής: αυτής του συνόλου ενός ιστορικά καθορισμένου κοινωνικού σχηματισμού, με επίπεδα που κατέχουν ιδιαίτερες ιστορικότητες και των οποίων η άνιση ανάπτυξη είναι λειτουργία αυτής της ίδιας δομής.

Μετά από αυτές τις επισημάνσεις, μπορούμε να επιχειρήσουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις, που αφορούν την μαρξιστική εξέταση του δικαίου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αν είναι αλήθεια ότι ο Marx δεν μας αφήνει, στο «Κεφάλ-

λαιο», μία ανάλυση του νομικού επιπέδου αυτού του τρόπου, δεν είναι λιγότερο αλήθεια, ότι εκθέτει εκεί τον τύπο άρθρωσης που το εξειδικεύει (το νομικό, Στμ) και μας παρέχει έτσι τις αρχές μιας παρόμοιας έρευνας.

Θα πω πολύ σχηματικά, ότι αυτός ο ιδιαίτερος τύπος άρθρωσης των επιπέδων που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, εδράζεται στην *ειδική αυτονόμηση που αποκτούν εκεί τα διάφορα στοιχεία του*.⁴ Πράγματι, όταν πάροουμε μόνο τα τρία επίπεδα που μας ενδιαφέρουν ειδικότερα εδώ, δηλαδή το οικονομικό –σχέσεις παραγωγής, το πολιτικό-το Κράτος και το νομικό, διαπιστώνουμε ότι, στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, παρουσιάζονται στενά συνδεδεμένα. Σύνδεση του οικονομικού και του πολιτικού, σύνδεση του οικονομικού και του νομικού, σύνδεση του πολιτικού και του νομικού, η οποία χαρακτηρίζει το αρχαίο ήθος ή τα φεουδαρχικά προνόμια. Αντίθετα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εξειδικεύεται από μία *χαρακτηριστική αυτονόμηση* και μάλιστα από μία ιδιαίτερη δομική ειδικότητα του οικονομικού και του πολιτικού –χωρισμός του οικονομικού και των δομών του Κράτους– του οικονομικού και του νομικού– σύγχρονο δίκαιο, του πολιτικού και του νομικού.

Αυτός ο τύπος άρθρωσης του συνόλου της δομής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι ο ίδιος συνδεδεμένος με την ειδική *συναρμογή*, που χαρακτηρίζει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής: εξαρτάται συνεπώς από τη συγκεκριμένη μορφή που παίρνει εκεί η αντανάκλαση της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού. Ας δούμε από πιά κοντά: οι σχέσεις παραγωγής, συνίστανται γενικά σε *μορφές συνδυασμού μεταξύ ορισμένων στοιχείων που είναι ο εργαζόμενος –ο άμεσος παραγωγός–, τα μέσα παραγωγής –αντικείμενα και μέσα εργασίας–, και ο μη εργαζόμενος*, που αφαιρεί εκδιαστικά την υπερεργασία. Λοιπόν, αυτό που είναι πολύ σημαντικό να επιστημόνουμε, και ειδικότερα στην περίπτωση μιας ανάλυσης του νομικού, είναι ότι ο συνδυασμός μεταξύ αυτών των στοιχείων δεν συνίσταται σε μία απλή σχέση νομικής ιδιοκτησίας –ιδιοκτήτης μη εργαζόμενος– ή μη –ιδιοκτησίας– άμεσος παραγωγός – των μέσων παραγωγής. Συνίσταται σε μία *διπλή σχέση*: μία σχέση *νομικής ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής –την οποία ο Marx ορίζει ως *ιδιοκτησία* και που ανήκει στο επικοδόμημα– και μία σχέση που ο Marx ορίζει κάποτε ως *ιδιοκτησία*, αλλά πιά συχνά ως «κατοχή» ή «πραγματική ιδιοποίηση» και την οποία διακρίνει καθαρά από την πρώτη⁵. Αυτή, αφορά πιά συγκεκριμένα την ιδιαίτερη σχέση του άμεσου παραγωγού –του εργαζόμενου– και των μέσων παραγωγής, που είναι μία σχέση *καθαρά οικονομική*: προσδιορίζει, αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε, ως τη δυνατότητα του άμεσου παραγωγού να εντάσσει στη διαδικασία της αναπαραγωγής τα μέσα παραγωγής. Και επιμένω σ' αυτό το σημείο, γιατί ξέρουμε τη σειρά των συζητήσεων που γέννησε τη μαρξιστική θεωρία: *μη διακρίνοντας τις δύο σχέσεις, επιχείρησαν σταθερά να ταυτίσουν τη νομική σχέση ιδιοκτησίας με την οικονομική σχέση της πραγματικής ιδιοποίησης*.⁶

Επομένως, αυτό που είναι αποφασιστικό από αυτή την άποψη, είναι πως, σύμφωνα με τον Marx, στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής –αν και αυτοί χαρακτηρίζονται από μορφές *ιδιοκτησίας* που εγκαθιδρύουν ένα *νομικό χωρισμό* του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής– η *καθαρά οικονομική σχέση κατοχής* ή *πραγματικής ιδιοποίησης*, συνίσταται σε ένα *μη-χωρισμό* του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Όπως το εκφράζει ο Marx στα Grundrisse, *δεν υπάρχει ακόμα χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τις*

«φυσικές συνθήκες της εργασίας». Για παράδειγμα, στην περίπτωση του σκλάβου και του κυρίου, οι άμεσοι παραγωγοί είναι «συνδεδεμένοι» με τη γη, με μία ολόκληρη σειρά «μεικτών» δεσμών, οικονομικών, νομικών και πολιτικών, ανεξάρτητα από την ιδιοκτησία της γης, που ανήκει στους γαιοκτήμονες. Αυτός ο μη-χωρισμός στην σχέση κατοχής, συνεχίζεται μέχρι το στάδιο της μανουφακτούρας: στο στάδιο της μεγάλης βιομηχανίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, βρισκόμαστε αντίθετα, μπροστά σε έναν αποχωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα εργασίας –στο πλαίσιο της κατοχής– αφού ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται ακριβώς από μία αντιστοιχία μεταξύ της νομικής ιδιοκτησίας –τον αποχωρισμό στο πλαίσιο της νομικής σχέσης– και τον αποχωρισμό στο πλαίσιο της πραγματικής ιδιοποίησης.

Αυτές οι ουσιώδεις παρατηρήσεις, άλλωστε, δεν μπορούν παρά να αφυπνήσουν αναμνήσεις στον θεωρητικό του Δικαίου: ξέρουμε, πράγματι, τα προβλήματα που από το ρωμαϊκό δίκαιο είχαν τεθεί στο Δίκαιο αναφορικά με την «κατοχή» που διακρίνεται ριζικά από την ιδιοκτησία, σχετικά μ' αυτό το «υπο-δίκαιο» (infra-droit), μ' αυτή την «πραγματική κατάσταση», της οποίας η ανάδυση στον χώρο του νομικού έδωσε αφορμή για τόσες αμφισβητήσεις. Αυτό που πάντως είναι σημαντικό να σημειώσουμε εδώ, είναι ότι ο μη χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στην πραγματική ιδιοποίηση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, δίνει αφορμή για μία κοινωνική δομή «μικτή», που χαρακτηρίζεται από μία στενή σύνδεση του οικονομικού, του νομικού και του πολιτικού. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Marx το εκφράζει στο «Κεφάλαιο», δείχνοντας παράλληλα πως αυτή η βαθιά σχέση, είναι το κρυμμένο θεμέλιο των υπερδομών: «σε όλες τις μορφές όπου ο άμεσος παραγωγός παραμένει ο «κάτοχος» των μέσων παραγωγής και των απαραίτητων μέσων εργασίας για να παράγει τα δικά του μέσα ύπαρξης, η σχέση της (νομικής) ιδιοκτησίας πρέπει μοιραία να εμφανίζεται ταυτόχρονα σαν σχέση κυρίου με υπηρέτη... «...Σ' αυτές τις συνθήκες χρειάζονται εξωοικονομικοί λόγοι, οποιασδήποτε φύσεως, για να υποχρεώνονται οι άμεσοι παραγωγοί να εκτελέσουν την εργασία για λογαριασμό του έγγειου ιδιοκτήτη, ως τιλούχου... Στην άμεση σχέση μεταξύ του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και του άμεσου παραγωγού, πρέπει πάντα να αναζητούμε το βαθύτερο μυστικό, το κρυμμένο θεμέλιο του οικοδομήματος και συνεπώς της πολιτικής μορφής, που παίρνει η σχέση κυριαρχίας και υποταγής» με λίγα λόγια, την ειδική βάση που καλύπτει το Κράτος σε μία δεδομένη περίοδο...»⁷

Στο κύριο κεφάλαιο των «Grundrisse zur Kritik des politischen Ökonomie», στο μέρος ειδικότερα που τιλοφορείται «Μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής», ο Marx μας εκθέτει τους διάφορους τύπους νομικής ιδιοκτησίας, αντίστοιχους στους τρόπους παραγωγής που μεταβάλλονται σύμφωνα με τις μορφές τις οποίες παίρνει ο μη-χωρισμός του άμεσου παραγωγού και των μέσων παραγωγής στο πλαίσιο της πραγματικής ιδιοποίησης. Το κοινό αυτών των μορφών είναι ότι συνίστανται σε ιδιαίτερες τύπους μη-χωρισμού και επομένως στενής σύνδεσης του οικονομικού, του νομικού και του πολιτικού στοιχείου. Αυτό φανερώνεται από το γεγονός ότι οι σχέσεις (νομικής) ιδιοκτησίας και πραγματικής ιδιοποίησης – κατοχής– (οικονομικής [ιδιοκτησίας, Στμ], έχουν ως θεωρητικό προσαπαιτούμενο την συμμετοχή των φορέων της παραγωγής σε μία πολιτική κοινότητα.

Ένας φορέας παραγωγής δεν είναι ιδιοκτήτης ή κάτοχος αυτών των μέσων, παρά στο μέτρο που είναι, πριν απ' όλα, μέλος

αυτής της κοινότητας Ο Marx θα μας πει, για παράδειγμα, ότι το κοινό σημείο των μορφών ιδιοκτησίας και ιδιοποίησης των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής –ασιατικού, αρχαίου, γερμανικού κλπ.– οι οποίοι χαρακτηρίζονται από αυτόν τον μη-χωρισμό, είναι το εξής: «η στάση απέναντι στη γη ως ιδιοκτησία του εργαζόμενο ατόμου, σημαίνει ότι ένας άνθρωπος εμφανίζεται από την αρχή σαν κάτι πιο πολύ από την αφαίρεση του «εργαζόμενου ατόμου», ότι έχει έναν αντικειμενικό τρόπο ύπαρξης στην ιδιοκτησία του της γης, που είναι η προϋπόθεση της δραστηριότητάς του και δεν εμφανίζεται σαν το απλό της αποτέλεσμα: είναι μία προϋπόθεση της δραστηριότητάς του, το ίδιο όπως το πετόι του, όπως οι αισθήσεις του... Αυτό που αποτελεί την ευθεία μεσολάβηση αυτής της στάσης, είναι... η ύπαρξη του ατόμου ως μέλους μίας κοινότητας»⁸. Οι νομικές μορφές και οι τύποι του Κράτους μεταβάλλονται σύμφωνα με τις ειδικές μορφές που παίρνει αυτός ο μη-χωρισμός⁹. Στον Ασιατικό τρόπο παραγωγής, είναι οι ιδιαίτερες κοινότητες των κατόχων της γης, αυτές που ανήκουν στο Κράτος. Αυτό αντιστοιχεί στο γεγονός ότι «η ενότητα που περιλαμβάνει τις άλλες (τις ιδιαίτερες κοινότητες), που βρίσκεται πάνω από όλους αυτούς του μικρούς κοινοτικούς οργανισμούς, μπορεί να εμφανίζεται ως ο ανώτερος ή ο μοναδικός ιδιοκτήτης: οι πραγματικές κοινότητες ως οι κληρονομικοί της κάτοχοι... γι' αυτό είναι εντελώς δυνατό αυτή η ενότητα να εμφανίζεται ως κάτι το ανώτερο και ξεχωριστό από τις πολυάριθμες ιδιαίτερες κοινότητες... Ο δεσπότης εμφανίζεται εδώ σαν ο πατέρας όλων των πολυάριθμων ιδιαίτερων κοινοτήτων, σαν αυτός που πραγματοποιεί την κοινή ενότητα όλως»¹⁰. Στον αρχαίο (δουλοκτητικό, Στμ) τρόπο παραγωγής ο φορέας της παραγωγής είναι ατομικός ιδιοκτήτης, στο μέτρο που είναι μέλος της πολιτικής κοινότητας: «το να είναι κανείς μέλος της κοινότητας παραμένει προϋπόθεση για την ιδιοποίηση της γης, αλλά με την ιδιότητά του ως μέλους της κοινότητας, το άτομο είναι ένας ατομικός ιδιοκτήτης... Το γεγονός ότι οι φυσικοί όροι της εργασίας του ανήκουν σ' αυτόν διαμεσολαβείται από την υπόστασή-του ως μέλους του Κράτους, με την ύπαρξη του Κράτους ως προϋπόθεσης που θεωρείται θεϊκή...»¹¹. Η διαφορά μεταξύ του ελεύθερου ανθρώπου και του σκλάβου δεν είναι εδώ, μπορούμε να πούμε, κατά πρώτο λόγο μία διαφορά μεταξύ ιδιοκτήτη και μη-ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, αλλά μία διαφορά μεταξύ αυτών που είναι μέλη της πολιτικής κοινότητας και αυτών που δεν είναι. Στην ιδιαίτερη περίπτωση της γερμανικής μορφής ιδιοκτησίας, ο Marx, μας δείχνει αυτή την ιδιαίτερη πολιτική μορφή με τους εξής πολύ ενδιαφέροντες όρους: «Μεταξύ των Γερμανών –όπου απομονωμένες οικογένειες εγκαθίστανται στα δάση, χωρισμένες από μεγάλες αποστάσεις– από μία εξωτερική άποψη, η κοινότητα υπάρχει δύναμι απλώς της κάθε πράξης-ένωσης των μελών της, αν και η ενότητά τους υφίσταται ως τέτοια θεμελιωμένη στην κληρονομικότητα... η κοινότητα εμφανίζεται έτσι σαν συνεταιρισμός, όχι σαν ένωση, σαν μία συμφωνία της οποίας τα ανεξάρτητα υποκειμενικά είναι οι ιδιοκτήτες της γης και όχι ως ενότητα. Στην πραγματικότητα, γι' αυτό τον λόγο, η κοινότητα δεν έχει ευθέως ύπαρξη ως Κράτος, ως πολιτική ουσία, έτσι όπως ήταν η περίπτωση στους αρχαίους... Όταν η κοινότητα πρόκειται να αποκτήσει πραγματική ύπαρξη, οι ιδιοκτήτες της γης... πρέπει να συγκροτήσουν μία συνέλευση ενώ, για παράδειγμα, αυτό υφίσταται στη Ρώμη ανεξάρτητα από τις συνελεύσεις...»¹². Οι αναλύσεις αυτές των «Grundrisse» έχουν συμπληρωθεί εξάλλου από ανάλογες αναλύσεις που αναφέρονται στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής –ο οποίος εξετάστηκε εδώ παρεμπιπτόντως–

στο τρίτο βιβλίο του «Κεφάλαιον», στο κεφάλαιο για τη γένεση της γαιοπροσόδου.

Είναι σημαντικό λοιπόν να δούμε, ότι στις σχέσεις που έχουν ως θεωρητική προϋπόθεση τον μη-χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής –με λίγα λόγια μία σχέση μη-χωρισμού ανθρώπου-φύσης– στην περίπτωση των τρόπων παραγωγής που θεμελιώνονται στην κυριαρχία της γεωργίας, οι φορείς της παραγωγής δεν εντάσσονται στις σχέσεις παραγωγής και στις σχέσεις «ιδιοκτησίας», παρά στο μέτρο που ανήκουν, πρώτα απ' όλα σε μία «πολιτική» ενότητα. Για να το πούμε αλλιώς, η μορφή ατομικότητας των φορέων της παραγωγής είναι η συμμετοχή τους σε μία «μικτή» κοινότητα, οικονομική και νομικο-πολιτική. Αυτό ταιριάζει πρώτα απ' όλα στους φορείς παραγωγής-ιδιοκτησίας, γιατί αυτοί δεν είναι ιδιοκτήτες παρά ως μέλη της πολιτικής κοινότητας. Ταιριάζει επίσης στους άμεσους παραγωγούς-μη-ιδιοκτήτες (αλλά απλούς κατόχους): είναι μη-ιδιοκτήτες ακριβώς στο μέτρο που είτε έχουν αποβληθεί από την πολιτική κοινότητα, είτε ακόμα έχουν μία ιδιαίτερη δημόσια υπόσταση σ' αυτήν την κοινότητα: στο ίδιο μέτρο, είναι κάτοχοι.

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όμως, ο χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στο πλαίσιο της σχέσης κατοχής ή πραγματικής ιδιοποίησης, συνεπάγεται μία ειδική αυτονόμηση του οικονομικού, του νομικού και του πολιτικού στοιχείου: εκδηλώνεται σε κείνο που γενικά περιγράφουμε σαν «χωρισμός του Κράτους και της ιδιωτικής κοινωνίας [Βλ. για την απόδοση του όρου *société civile* στα ελληνικά, την μεταφραστική υποσημείωση στα «Στοιχεία Αυτοκρατορικής» του Λ. Αλτουσέρ, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1983, σελ. 26 (Στμ)]. Στην περίπτωση των σχέσεων του οικονομικού και του νομικού, αυτό εκδηλώνεται στον συστηματικό χαρακτήρα του συνόλου (*univers*), με εσωτερικές δομές οργανωμένες αξιωματικά, κανονιστικών αρχών, που συνιστούν το σύγχρονο δίκαιο και το διακρίνουν ριζικά από τις προηγούμενες μορφές του νομικού στοιχείου. Στην περίπτωση των σχέσεων του νομικού και του πολιτικού, αν και εδώ είναι πλιό σύνθετη η περίπτωση, αυτό εκδηλώνεται με μία σχετική αυτονομία του δικαίου, σε σχέση με την καθαρά πολιτική δραστηριότητα του Κράτους: η διάκριση του στο εσωτερικό του νομικού στοιχείου μεταξύ «ιδιωτικού δικαίου» και «δημοσίου δικαίου», δεν είναι παρά μία από τις εκφράσεις (της σχετικής αυτονομίας Δικαίου-Κράτους, Στμ).

Δεν μπορεί να ανήκει στις προθέσεις μου εδώ, να εμβαθύνω σ' αυτές τις προκαταρκτικές αρχές της έρευνας: Γι' αυτό θα περιοριστώ στο να επισημάνω μερικά σημαντικά σημεία, που δίνουν λαβή σε σύγχυση. Πρώτα απ' όλα, στο πλαίσιο αυτής της αυτονόμησης των επιπέδων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ποιά είναι ο τρόπος καθορισμού του νομικού από το οικονομικό; ή, για να το πούμε αλλιώς, ποιά είναι ο τρόπος επίδρασης της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού στοιχείου στο επίπεδο του δικαίου; Στην πράξη, αυτή η αντανάκλαση, αυτός ο προσδιορισμός μιας δομής από μία άλλη, εκδηλώνεται με ορισμένα όρια, που το οικονομικό και η συνολική δομή του τρόπου παραγωγής επιβάλλουν στο νομικό επίπεδο, και στο εσωτερικό των οποίων διαρθρώνεται μία ολόκληρη σειρά παραλλαγών του νομικού, που οφείλονται (οι παραλλαγές, Στμ) στην ίδια του τη συστηματικότητα. Με λίγα λόγια, τα αποτελέσματα μίας δομής –του οικονομικού– πάνω σε μία άλλη –στο νομικό– εκδηλώνονται στα όρια, που ρυθμίζουν τις παραλλαγές αυτών των δομών, αλλά επίσης τον τύπο παρέμβασης της μιας δομής στην άλλη. Η παρέμβαση του οικο-

νομικού στο νομικό στοιχείο ασκείται δια μέσου των ίδιων των δομών του νομικού: αυτές οι ίδιες προκύπτουν με αφηρητά τα όρια, που έχει θέσει το οικονομικό και το σύνολο της δομής αυτού του τύπου. Αυτή η σχέση ορίων και παραλλαγών δεν είναι πάντως καθόλου μονοσήμαντη: το νομικό στοιχείο χρησιμεύει επίσης στο να καθορίζει τα όρια του οικονομικού στο εσωτερικό μιας συνολικής δομής, όπου το οικονομικό δεν εκδηλώνεται ως κυρίαρχο, παρά σε τελευταία ανάλυση. Στο εσωτερικό αυτών των ορίων τοποθετείται το νομικό στο οικονομικό, εκεί λαμβάνει χώρα η παρέμβαση του νομικού στο οικονομικό. Ο Μαχ –όσο δεν γίνεται πλιό καθαρά– εμφανίζει, στο «Κεφάλαιον», το σύγχρονο δίκαιο ως προϋπόθεση ύπαρξης του οικονομικού στον «καθαρό» καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, με την παραπάνω έννοια.

Προσπάθησα να δείξω αλλού¹³, και δεν θα επανέλθω εδώ, πως ξεκινώντας από την έννοια του «καθαρού» καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μπορούμε να κατασκευάσουμε, μ' αυτόν τον τρόπο, την θεωρητική έννοια του σύγχρονου δικαίου ως συστήματος κανόνων γενικών, αφηρημένων, τυπικών και αυστηρά συστηματοποιημένων (*réglementarisées*): αυτό, με την έννοια του ότι διαθέτουν μία πλήρη αντιστρεψιμότητα, ιδιότητα που ο Engels επεσήμανε τόσο καλά δείχνοντας πως: «Σ' ένα σύγχρονο Κράτος, το Δίκαιο δεν πρέπει απλώς να αντιστοιχεί στην γενική οικονομική κατάσταση και να είναι έκφρασή της: πρέπει αυτό το ίδιο να είναι μία έκφραση συνεκτική, που δεν κλυδωνίζεται από εσωτερικές αντιθέσεις»¹⁴. Δεν θα κάνω εδώ παρά μία επισήμανση: έχουμε πολύ συχνά την τάση να συσχετίζουμε αυτές τις αναφορές της θεωρητικής έννοιας του σύγχρονου Δικαίου, με την μοναδική λειτουργία του κατά τη ρύθμιση των καπιταλιστικών ανταλλαγών –και όχι απλώς των εμπορευματικών (σχέσεων, Στμ). Όμως, είναι φανερό ότι οι δομές του σύγχρονου δικαίου συστήματος συσχετίζονται με μία ολόκληρη σειρά δομών του οικονομικού στοιχείου: τόσο με τις δομές της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων –ανταλλαγών– των οποίων εξάλλου, αποτελεί μέρος η σύμβαση εργασίας, η αγορά και η πώληση της εργατικής δύναμης –όσο με αυτές της διανομής– για παράδειγμα η διανομή των καρπών της εργασίας, στην οποία αναφέρεται ο Μαχ στα περιήματα τμήματ της «Κριτικής του προγράμματος της Γκότα» καθώς και με αυτές της συνολικής διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής, για παράδειγμα στη δυνατότητα υπολογισμού και πρόβλεψης, απαραίτητες στη διενεργημένη αναπαραγωγή που χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό σύστημα και στις οποίες ο M. Weber μας επέστησε ήδη την προσοχή. Εν τούτοις τα χαρακτηριστικά αυτά του σύγχρονου Δικαίου, δεν μπορούν να ξεκαθαριστούν επιστημονικά, παρά ξεκινώντας από τις καπιταλιστικές «σχέσεις παραγωγής» με την παραπάνω καθορισμένη, με αυστηρό τρόπο, έννοια: σχέσεις παραγωγής που έχουν άλλωστε την κυριαρχία πάνω στις άλλες δομές του οικονομικού στοιχείου.

Ειδικότερα, μόνο με την επιστημονική σπουδή αυτών των σχέσεων παραγωγής, μπορούμε να ξεκαθαρίσουμε την ακριβή σημασία, αυτού που ο Μαχ προσδιόριζε ως εμφάνιση, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του «απογυμνωμένου ατόμου», του «ιδιωτικού ιδιοκτήτη» και του «ελεύθερου εργάτη»¹⁵. Ξέρουμε την σημασία του στη δόμηση του σύγχρονου δικαίου, που διαπιστώνεται όχι απλώς σε νομικές έννοιες, όπως «πρόσωπα» ή «υποκείμενα δικαίου»: στην πραγματικότητα, το σύνολο του σύγχρονου δικαίου συστήματος είναι δομημένο –ως εξωτερική αρχή οργάνωσης– σε σχέση με φορείς παραγωγής, ως «απογυμνωμένων ατόμων». Αυτοί εμφανίζονται ως το πρότυπο για τη διάταξη ενός συνόλου αφή-

ημένων, γενικών, τυπικών και αυστηρά συστηματοποιημένων ανόνων, που διέπουν τις κοινωνικές τους σχέσεις· αυτές οι ιδιότητες των συστηματικών, αυτονομημένων δομών του σύγχρονου δικαίου έχουν σαν σημείο αναφοράς μία «εξατομίκευση» και «ατομικοποίηση», που αφορά ειδικά τους φορείς της παραγωγής.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, πως αυτό το σημείο έχει προκαλέσει πολυάριθμες συγχύσεις στη μαρξιστική θεωρία του δικαίου: από το ένα μέρος, τείναμε συχνά να βλέπουμε σ' αυτό το εγόνος ένα ιδεολογικό φαινόμενο, και μάλιστα μία απατηλή ιόλωση, που πηγάζει από το σύγχρονο δίκαιο για να συγκαλύψει τον ταξικό του χαρακτήρα. Πώς θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μία ατομικιστική εξατομίκευση (atomisation individualiste) των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, εφόσον ξέρουμε με βεβαιότητα ότι αυτοί δεν υπάρχουν στις κοινωνικές σχέσεις, παρά ως μέλη μίας κοινωνικής τάξης; Από το άλλο μέρος, η ανθρωπιστική, ιστορικιστική τάση του μαρξισμού, προσκολλημένη σ' αυτή την περίπτωση στην αντίληψη των «συγκεκριμένων ατόμων» του νεαρού Μαρχ, ως υποκειμένων της κοινωνίας και της ιστορίας, κατέληξε να βλέπει σ' αυτά τα «απογυμνωμένα άτομα» το πραγματικό ιστορικό προϊόν της ανάπτυξης της ουσίας του ειδολογικού ανθρώπου· το θεμέλιο του σύγχρονου δικαίου, που θα αντιπροσώπευε την αλλοτρίωση ή την πραγματοποίηση (reification) αυτών των ατόμων – ειδολογικών ανθρώπων.

Θα μπορούσαμε εντούτοις να φωτίσουμε αυτό το πρόβλημα, με την ανάλυση που έγινε για τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Τα «απογυμνωμένα άτομα» συνιστούν, για τον Μαρχ, κατά πρώτο λόγο τις θεωρητικές προϋποθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: λέω ακριβώς τις θεωρητικές προϋποθέσεις, γιατί παρουσιάζονται επίσης ως ιστορικές συνθήκες αυτού του τρόπου, με τη διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής. Αυτό το τελευταίο σημείο όμως, εξαρτάται στον Μαρχ από μία γενεαλογία των στοιχείων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και διακρίνεται καθαρά από τη θεωρητική του έρευνα. Όμως, το «απογυμνωμένο άτομο», ως θεωρητική προϋπόθεση αυτού του τρόπου, είναι σαφώς συνδεδεμένο στον Μαρχ –αυτόχρονα στα «Grundrisse» και στο «Κεφάλαιο» με τον χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, στο πλαίσιο της πραγματικής ιδιοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, πράγμα που αντιστοιχεί σ' αυτό που (ο Μαρχ, Στμ) χαρακτηρίζει ως αμοιβαία αυτονόμηση των παραγωγών. Σ' αυτό το μέτρο, τούτα τα «απογυμνωμένα άτομα» δεν είναι καθόλου απλά και μόνο ένα ιδεολογικό προϊόν, παρά την ιδεολογική τους εμφάνιση στο νομικό σύστημα σαν «πρόσωπα-υποκείμενα», ούτε είναι μία απλή ιστορική μορφή ατομικότητας των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά είναι μία θεωρητική προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, άρα, του σύγχρονου δικαίου. Τα «απογυμνωμένα άτομα», είναι ο τύπος ατομικότητας που εξειδικεύει τους φορείς της καπιταλιστικής παραγωγής, κατανεμημένους σε σύγχρονες κοινωνικές τάξεις· είναι, άλλωστε, αυτό που δημιουργεί όλη τη διαφορά μεταξύ των τάξεων του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, τις «μικτές» κάστες και τις σύγχρονες τάξεις. Είναι αλήθεια πως στην ιστορική πραγματικότητα αυτοί οι φορείς της παραγωγής λειτουργούν ως κοινωνικές τάξεις: αυτό δεν εμποδίζει –στην κατασκευή της θεωρητικής έννοιας του «καθαρού» καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής– οι σύγχρονες κοινωνικές τάξεις να υποθέτουν «απογυμνωμένα άτομα» κατανεμημένα σε τάξεις. Από μία άλλη πλευρά, είναι εσφαλμένο να βλέπουμε σ' αυτά τα άτομα, ιστορικές πραγματικότητες – υποκείμενα και

το θεμέλιο του σύγχρονου δικαίου: αυτό συνάγεται από την οικονομική ανθρωπολογία του νεαρού Μαρχ. Ο ώριμος Μαρχ αντιλαμβάνεται αντίθετα δομές: οι φορείς της παραγωγής –«άνθρωποι» δεν είναι καθόλου το θεμέλιο και η προέλευση των δομών, αλλά το «υποστήριγμα» τους. Οι «άνθρωποι» σε αντίθεση με μία ανθρωπιστική αντίληψη, δεν εμφανίζονται στον Μαρχ της ωριμότητας, παρά ως οι ιστορικοί φορείς των δομών. Έτσι, αυτά τα «απογυμνωμένα άτομα» δεν είναι καθόλου οι συγκεκριμένοι ιστορικοί «άνθρωποι», αλλά θεωρητικές μορφές που, όντας καθ' όλα οι θεωρητικές προϋποθέσεις των δομών, είναι παράλληλα τα αποτελέσματά τους. Τα απογυμνωμένα άτομα εμφανίζονται θεωρητικά σε «σχέσεις» δομημένες, που είναι οι «καθαρές» καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αυτή η επιστημονική ανάλυση –και όχι μία αναφορά στο έργο της νεότητας του Μαρχ– είναι που επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι το σύγχρονο δίκαιο είναι ένα ταξικό δίκαιο, αν και, και ακριβώς στο μέτρο που, η ταξική εκμετάλλευση και πολιτική κυριαρχία είναι σταθερά απύσες από τις συστηματικές δομές του, έχοντας οργανωθεί με βάση τα «απογυμνωμένα άτομα».

Στο τέλος αυτών των πολύ συνοπτικών, σχηματικών και αποσπασματικών παρατηρήσεων, θα ήθελα να καταλήξω πάνω στη σχέση του δικαίου και της ταξικής πολιτικής κυριαρχίας, αφήνοντας όμως εξ ολοκλήρου στην άκρη το κύριο πρόβλημα των σχέσεων του σύγχρονου Δικαίου και των δομών του καπιταλιστικού Κράτους. Σε αντίθεση με κάποιες σημερινές τάσεις, που αποδίδουν στο να διακρίνουν μεταξύ της «επιστημονικής συνεισφοράς» και του «πολιτικού περιεχομένου» του μαρξισμού, είναι σαφές πως το σύγχρονο Δίκαιο αντιστοιχεί στην ταξική εκμετάλλευση και στην ταξική πολιτική κυριαρχία. Η σχέση του δικαίου και της ταξικής κυριαρχίας δεν μπορεί πάντως με καμιά έννοια να περιοριστεί στην αντίληψη μιας ταξικής θέλησης, υποκειμένου δημιουργού του Δικαίου: δεν μπορεί ούτε να περιοριστεί στην κατασταλτική κύρωση, που χαρακτηρίζει τους νομικούς κανόνες: με λίγα λόγια σ' έναν οποιονδήποτε, αδιαχώριστο από την βία στην ιστορία, ρόλο, το ίδιο με την αντίληψη του Σορέλ. Η διευκρίνιση της συστατικής σχέσης του Δικαίου με την πάλη των τάξεων δεν μπορεί να βασιστεί επιστημονικά, παρά στην εκ των προτέρων τοποθέτηση της σχέσης αυτής μέσα στο σύνθετο σύνολο των δομών ενός τρόπου παραγωγής και ενός σχηματισμού: αυτή η τοποθέτηση είναι που, με ακρίβεια, μας παραδίδει τα κλειδιά της εξερεύνησης της σχέσης του (δικαίου, Στμ) με το πεδίο της πάλης των τάξεων.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

— Το άρθρο του Νίκου Πουλαντζά «Σχετικά με την μαρξιστική θεωρία του Δικαίου» («A propos de la theorie marxiste de droit») παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό, είκοσι χρόνια μετά την έκδοσή του –στο περιοδικό «Archives de philosophie de droit» (A.P.D-1967) στο τεύχος για τον «Μαρχ και το σύγχρονο δίκαιο» («Marx et le droit moderne»)– και οκτώ χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα.

— Μαζί με την διατριβή «Nature des choses et droit. Essai sur la dialectique dy fait et de la valeur» του 1965, το άρθρο αυτό είναι η πιό σημαντική μελέτη του Πουλαντζά για το Δίκαιο. Τα δύο αυτά κείμενα, όπως άλλωστε ο ίδιος εξηγεί «με την έννοια μιας αυτοκριτικής», διαφέρουν σημαντικά ως προς το θεωρητικό υπόβαθρο: το πρόβλημα της «τομής» στο έργο του Μάρξ.

— Ο αναγνώστης θα βρει σε πολλά σημεία του άρθρου την

προβληματική που απασχολεί τον Πουλαντζά στα «Προλεγόμενα στη μελέτη για την ηγεμονία στο κράτος» του 1965 (ελλ. εκδ. ΠΟΛΥΤΥΠΟ) και στο «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις» του 1968 (Α' τόμος ελλ. εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ). Μ' αυτή την έννοια τα τρία κείμενα εντάσσονται σε μια ενότητα του έργου του συγγραφέα.

— Η μετάφραση —με δεδομένες τις δυσκολίες του πρωτότυπου κειμένου για την απόδοση εννοιών και όρων στα ελληνικά— ήταν αποτέλεσμα συλλογικής εργασίας. Γενικά, τηρήσαμε την αρχή της διατήρησης των ελληνικών όρων που χρησιμοποιήθηκαν στις μεταφράσεις των έργων του Πουλαντζά ώστε να μην δημιουργηθούν προβλήματα κατανόησης στον αναγνώστη που έχει συνηθίσει στη χρήση τους. Αυτό βέβαια στο μέτρο που ο ελληνικός όρος ήταν θεωρητικά εύστοχος (κάτι που νομίζουμε ότι, τουλάχιστον στις μεταφράσεις του Πουλαντζά, κατά κανόνα συμβαίνει).

— Η θεώρηση της μετάφρασης έγινε από τον Θανάση Παπαχρίστου (κυρίως σε ότι αφορούσε την απόδοση πολλών εννοιών στη γλώσσα μας). Ο Αριστόβουλος Μάνεσης ασχολήθηκε με την τελική διαμόρφωση του ελληνικού κειμένου, με παρατηρήσεις που σκοπό είχαν την όσο το δυνατόν πιο «στρωτή» απόδοσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τα έργα του Pashukanis και του Vyschinski, αναφέρομαι στη συλλογή του *Hazard*: «Soviet legal philosophy» 1951.
2. Βλ. την έκθεσή του για το βιβλίο του Pashukanis στο *Archiv für die geschichte des Sozialismus and der Arbeiterbewegung*, έτος 1930.
3. Αναφέρομαι εδώ στα κείμενα του LOUIS ALTHUSSER: «Pour Marx» και «Lire le Capital» τ. I και II, Paris 1965, επίσης στο άρθρο μου «Vers une théorie marxiste» στο «Les Temps Modernes», Mai 1966.
4. Ασχολήθηκα μ' αυτό το πρόβλημα στο πρώτο μέρος του άρθρου μου «Preliminaires à l' étude de l' hégémonie dans l' Etat» στο *Les Temps Modernes*, Nov. 1965.
5. Σ' αυτό το θέμα βλ. το κύριο κείμενο του E. BALIBAR «Les concepts fondamentaux du matérialisme historique» στο *Lire la Capital* t II.
6. Στη θεωρητική μαρξιστική συζήτηση, αυτό το πρόβλημα τέθηκε με τον ακόλουθο τρόπο: η σχέση ιδιοκτησίας είναι μία οικονομική σχέση;
7. «LE CAPITAL», éd. Sociales, Livre 3 t. III, σ.: 172.
8. «Μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής» αγγλική έκδοση από τον E. Hobsbawm, 1965 σ. 81.
9. όπ.π. σ. 69.
10. όπ.π. σ. 69.
11. όπ.π. σ. 73.
12. όπ.π. σ. 78.
13. «L' examen marxiste de l' Etat ed du droit actuels» στο *Les temps Modernes*, Αυγ. Σεπτ. 1964. Επίσης είχα πραγματευθεί συστηματικά αυτό το πρόβλημα στο βιβλίο μου «Nature des choses et droit. Essai sur la dialectique du fait et de la valeur». Παρίσι 1965. Πάντως —κι αυτό με την έννοια μιάς αυτοκριτικής— εκεί ήμουν ακόμα επηρεασμένος από τον ανθρωπιστικό ιστορικισμό του νεαρού Marx.
14. Γράμμα στον Conrad Schmidt, της 27 Οκτ. 1890.
15. «Μορφές που προηγούνται...». Βλ. σσ. 95, 96, 104, 109, 111 κλπ. έτσι, και σε πολλά μέρη του «Κεφαλαίου» ιδίως του 1ου τόμου του 1ου βιβλίου και του 3ου τόμου του 3ου βιβλίου, του κεφαλαίου πάνω στην «Γένεση της γαιοπροσόδου».